

КИЇВСЬКА СПАДЩИНА В ПИСЕМНОСТІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО _____

У статті йдеться про складні шляхи формування старобілорусько-української літературної мови на території Великого князівства Литовського. Незважаючи на те, що із зазначеного питання існує чимало наукової літератури, деякі аспекти цього процесу недостатньо вивчені. Зокрема, авторами здійснено лінгвістичний аналіз документів ВКЛ у зіставленні з діловою писемністю Київської Русі, уточнено на лексичному рівні місце та роль раннього літописання ВКЛ, створеного на основі давньокиївської літописної традиції (Літопис Авраамки), у формуванні старобілорусько-української літературної мови.

Ключові слова: Велике князівство Литовське (ВКЛ), Київська Русь, ділова писемність, сталі словосполучки, літописання, лексична одиниця, термінологічна лексика.

Як відомо, концепція дослідників історії білоруської літературної мови (О. І. Соболевський, В. Курашкевич, Х. Станг, Ю. Шерех, О. І. Журавський та ін.) полягає, зокрема, у тому, що на ранньому етапі її розвитку за історичних умов, які склалися на території Великого князівства Литовського, ділова писемність Київської Русі отримала свій подальший розвиток і зіграла провідну роль у формуванні старобілоруської, а точніше — старобілорусько-української літературної мови¹.

На думку вчених, у Литовську державу, створену князем Міндовгом, не пізніше 40-х років XIII ст. увійшла і значна частина білоруських надніманських земель (північно-західна окраїна Київської Русі), а вже в середині XIII ст. владу литовських князів визнала Полоцька земля. Офіційною мовою в новій державі стала не литовська, а «руська мова», яка являла собою успадкований від Київської Русі діловий стиль давньоруської літературної мови. Однак уже від середини XIII ст. на білоруських землях він мав виразні місцеві фонетичні й лексичні особливості, про що свідчать тогочасні полоцькі, ризькі та смоленські грамоти². «Таким чином, — стверджує Г. П. Півторак, — та слов'янська мова, яку литовська влада обрала як державну, і з структурного, і з функціонального погляду спочатку була білоруською. Географічні межі функціонування цієї мови розширювалися протягом першої половини XIV ст. в міру приєднання до Литовського князівства нових білоруських земель (зокрема, в першій чверті XIV ст. — Вітебської, Мінської земель, а в середині XIV ст. — і всієї білоруської Наддніпрянщини)³.

¹ Жураўскі А. Г. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. — Мінск, 1967. — Т. 1. — С. 35–37.

² Карский Е. Ф. Что такое древнее западнорусское наречие // Труды девятого археологического съезда в Вильно. — М., 1897. — Т. 2. — С. 62–70.

³ Півторак Г. П. Державна мова у Великому князівстві Литовському і проблема розмежування українських та білоруських писемних пам'яток // Мовознавство. — 2005. — № 3–4. — С. 81.

Українські землі почали приєднуватися до литовсько-білоруської держави лише через 100 років після її створення. Так, Волинська земля ввійшла до її складу в 1340 р., і тільки коли до Великого князівства Литовського приєдналася більша частина українських земель, мовна ситуація на державному рівні почала змінюватися. Поступово сформувався спільний для всіх регіонів канцелярсько-діловий стиль зі своїми закономірностями й мовними штампами, із східнослов'янською у своїй основі лексикою, проте з білоруським і українським її варіантами. У науковій лінгвістичній літературі цей стиль дістав назву «українсько-білоруська писемно-літературна мова»⁴.

Проблемі розмежування пам'яток з білоруськими або українськими мовними рисами, на які свого часу звернув увагу Ю. Ф. Карський, присвячено чимало досліджень. Їх огляд дається в низці праць слов'янських і зарубіжних учених⁵. Однак і досі вона ще далека від остаточного розв'язання. Потребують додаткового висвітлення питання, пов'язані з вивченням традицій Київської Русі у становленні писемності ВКЛ. Побічно цю тему порушено в статті Н. О. Морозової та С. Ю. Темчина «Про вивчення церковнослов'янської писемності Великого князівства Литовського»⁶.

Тим часом поза увагою багатьох учених залишається провідна роль Галицької і Волинської земель у культурному розвитку сусіднього населення, яке ще не мало своєї писемності. Не випадково Л. А. Булаховський свого часу підкреслював, що ділове письмо в Литовській державі на початковому етапі його формування зазнавало певного впливу актових мов, яка склалася в Галицько-Волинському князівстві в другій половині XII — першій половині XIV ст.⁷ М. М. Пецяк, яку цікавило введення в авторський літописний текст цитат з документів, відзначила, що в Галицько-Волинському літописі воно майже повністю відповідає сучасним нормам цитування. Йдеться про грамоти, продиктовані волинським князем Володимиром Васильковичем у 1268 р. Дослідниця запропонувала своє розуміння процесу цитування в давньоруському літописанні: «Зміст авторського тексту, який безпосередньо передує цитованому документу, підводить нас до його появи. Наприклад, авторський текст літопису, в якому розповідається про переговори між великими князями Володимиром і Мстиславом стосовно розподілу Володимирових володінь після його смерті, закінчується такими словами: “Володимир же повелѣ писцу своему Федорцю. писать грамоты...” (Ипат. летоп., 299)»⁸.

Російський історик О. В. Юрасовський, виділивши зі складу Галицько-Волинського літопису список імен литовських можновладців, зазначив: «Очевидно, що не маючи перед собою документа, неможливо навести такий довгий список незвичних для руського слуха литовських імен, хоч суть самого акта переказана двома словами — “мир даша”». Далі наводимо цей список, занесений у літопис під 1219 р., за статтею Юрасовського:

«Божим повелениемъ прислаша князи Литовскіи к великой княгини Романовой и Данилови и Василкови мир дающе.

Бяху же имена Литовских князей,

⁴ Там же. — С. 81–82.

⁵ *Анічэнка У. В.* Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі. — Мінск, 1969. — 293 с.

⁶ *Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne: Seria poświęcona starożytnościom słowiańskim / Pod red. S. Temčinas.* — Kraków, 1997. — № 2. — S. 7–39.

⁷ *Булаховський Л. А.* Питання походження української мови. — К., 1956. — С. 31.

⁸ *Пецяк М. М.* Розвиток давньоруського і староукраїнського наукового тексту. — К., 1994. — С. 71.

се старьшии:	Живиньбоуд, Давъят, Довъспроунк, брат его Мидог, брат Довъялов Виликаиц;
а Жемоитские князи:	Ерьдивил, Выкынт;
а Роушьковичев:	Кинтибоуть, Вонибоут, Боутовить, Вижеик и сын его Вишлий, Китений, Пликосова;
а се Булевичи:	Вишимоут, его же уби Миндогот и жену его поял и братью его побил Едивила, Спроудейка;
а се князи из Дьяволтвы:	Юдьки, Поукейк, Бикши, Ликийк.

Си же вси мир даша князю Данилови и Василкоу и бе земля покойна...»⁹.

Отже, коли українські і білоруські землі ввійшли до складу Великого князівства Литовського, літературна мова Київської Русі не занепала, а стала мовою державного управління, законодавства, листування. Напередодні розпаду давньоруської держави її ділова писемність досягла такої досконалості, що виявилася здатною в нових умовах обслуговувати потреби установ як ВКЛ, так і Польщі, яка захопила на той час Холмську, Белзьку і Галицьку землі.

У XIV–XVI ст. із канцелярій ВКЛ вийшла велика кількість документів. Їх оформляли як східні слов'яни, так і литовці, які володіли державною мовою. У Литовських статутах 1529 р., 1566 і 1588 рр. спостерігається спадкоємність цієї мови. Оскільки перші канцелярії ВКЛ з'явилися на поліських землях, у мові документів, що вийшли з цих установ, довго утримувалися північноукраїнські риси, спільні з білоруськими. Наприклад, замість *я* в ненаголошеному складі писали *е* (*тисеча, присегаць, десетина, деветь*), але під наголосом *я* зберігалось: *дев'ятий*. Ненаголошене *ѣ* передавалось через *е*: *беда, цена, немый*. Тісний зв'язок із сусідньою Польщею привів до проникнення в актову мову ВКЛ певної кількості полонізмів, а також латинської та західноєвропейської лексики, засвоєної через польське посередництво: *альбо, грод, грош, жолнер, зацный, квалит, кроль, лист, маршалок, пан, писарь, п'нязь, хусты, цмынтар, шеляг, шляхтич*¹⁰.

Як показала Л. Л. Гумецька, освоєння литовських особових імен на східнослов'янському ґрунті підкорялося певним фонетико-морфологічним законам. Так, литовський голосний *а*, що співвідноситься з праїндоевропейськими короткими *+ǎ, +o*, як правило, замінюється голосним *о*. Через це литовський дифтонг *-au-* відповідає східнослов'янському дифтонгу *-ou-*, вираженому поєднанням *-ов- / -ол-: Vytautas — Витовть*. Однак литовське *а* в дифтонгу *-ai-* не змінюється. Імена з компонентом *-gaila*, який, як правило, передається у формі *- / к / гайло: Швидригайло, Минкгайло*. Суфікс *-as* у чоловічих особових іменах відкидається: *Algirdas — Олкгирдъ*, а іменники підводяться під парадигму іменників чол. р. на приголосний. Суфікс *-is* замінюється суфіксом *-ии* (*Кистютии*), а іменники підводяться під категорію основ на *-jo*¹¹.

Наше дослідження грамот 1322–1393 рр. за працею М. М. Пешак (К., 1974) виявило, що поряд з язичницькими в мові актів ВКЛ уживаються і церковні особові імена. Якоїсь особливої переваги ні перші, ні другі імена не мають, хоча поступово кількість християнських імен збільшується. Спершу християнське ім'я князя супроводжується його язичницьким іменем, яке, ймовірно, було відо-

⁹ Юрасовский А. В. Грамоты XI — середины XIV века в составе русских летописей // История СССР. — 1982. — № 4. — С. 142.

¹⁰ Русанівський В. М. Передмова // Українські грамоти XV ст. — К., 1965. — С. 14–15; Жовтобрюх М. А. Староукраїнські грамоти як пам'ятки літературної мови // Мовознавство. — 1976. — № 4. — С. 62–70.

¹¹ Гумецька Л. Л. Особові назви литовського походження в українських грамотах XIV–XV вв. // Дослідження і матеріали з української мови. — К., 1934. — Т. 6. — С. 130–131.

мішим: «кня/з/ велебныи. дмитрии. инѣмъ імене/м/. корибу/т/» (1388), «Ми дмитрии. инѣмъ іменемъ. корибу/т/ кня/з/ литовський» (1388), «Ми Александръ або Витовтъ, зъ Божей ласки великий князь литовський» (1388), «Ми князь Семенъ, инимъ іменемъ Лыгвеній» (1389). Церковні імена менш відомих литовських князів нерідко супроводжуються язичницькими іменами батьків, які за формою (суфіксальні утворення на **-овичь**) виступають тут як по батькові в сучасному розумінні: *Юрьии Нарімонѣтовичь* (1352), *Юрьии Корьятовичь* (1352), *Олесандро Корьятовичь* (1375), *Дмитрии Олгирдовичь* (1386), *Федоръ Любортовичь* (1393). Можливі також поєднання двох литовських імен, як наприклад, *Любартъ Кгедеминовичь* (1322) або язичницького східнослов'янського імені, що стало вже церковним, з язичницьким литовським: *Вьлодимеръ Ольгьрдовичь* (після 1362).

Дослідники, які розглядали структуру грамот, що вийшли з канцелярій Великого князівства Литовського, за працями західноєвропейських істориків виділяють такі їх частини: а) називання особи чи осіб, від імені яких писалася грамота, та особи чи осіб, яким вона видавалася; б) короткий виклад суті основного питання; в) підтвердження достовірності основного змісту; г) зазначення місця, дати та обставин написання документа¹².

У лінгвістичному аспекті аналіз таких документів не проводився, хоч побіжні зауваження щодо їхніх формулярів зустрічаються в передмовах до виданих в Україні грамот цього періоду¹³ та в дослідженні М. М. Пещак «Стиль ділових документів XIV ст.». На думку В. М. Русанівського, «у західнополіських грамотах простежується тенденція до стандартизації викладу, особливо початків. Найбільш ранні грамоти цієї групи не мають розгорнутих стандартних зачинів і починаються характерною для всіх східнослов'янських юридичних документів цього типу формулою: “мы кнзь юрьи михайлови(ч)...”, “ми кнзь юрьи довкговдъ...”. Приватні грамоти пізнішого часу також, як правило, не мають стандартних початків: “я пань оলেখно юрьевичь жюсичь продаль есмь...”, “я па(н) добрыша мжюрови(ч) мѣсти(ч) острозкіи коупи(л) есми...”. Грамота вел. князя Вітовта характеризується одним із варіантів поширеного в той час в Україні стандартного зачину: “Мл̄(с)тъю б̄жью мы князь велики(и) витовтъ чинимъ знаменито и даемъ ведадати (!) симъ нашимъ листомъ каждому доброму нынешнимъ и пото(м) будучи(м), хто нань оузритъ или чтути его вс(л)ышитъ кому коли будетъ его потрібно”»¹⁴.

М. М. Пещак звернула увагу на те, що структурно найрізноманітнішою частиною тексту грамот є короткий і чіткий виклад суті основного питання. На її думку, виділити певні формули в цій частині без складного формалізованого аналізу, мабуть, не можна, хоча певні штаповані вирази зустрічаються й тут. Вона зауважує, що аналіз штампів у підрозділі тексту грамот з викладом основного змісту відповідного юридичного акта широко застосовується істориками з метою висвітлення найрізноманітніших аспектів історії феодалізму у східних слов'ян, а також у дослідженнях з дипломатики¹⁵.

¹² Єдлінська У. Я. Із спостережень над формою українських грамот XIV–XV ст. // Дослідження і матеріали з української мови.— К., 1964.— Т. 6.— С. 81–90; Пещак М. М. Стиль ділових документів XIV ст.— К., 1979.— С. 16–17.

¹³ Русанівський В. М. Знач. праця.— С. 5–23; Німчук В. В., Яковенко Н. М. Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI — першої половини XVII ст. // Книга Київського підкоморського суду (1584–1644).— К., 1991.— С. 5–56; Задорожний В. Б., Матвієнко А. М. Волинські грамоти.— К., 1995.— С. 5–16.

¹⁴ Русанівський В. Знач. праця.— С. 13.

¹⁵ Пещак М. М. Стиль ділових документів XIV ст.— С. 19.

Лише в монографії С. С. Волкова, присвяченій розглядові своєрідності форми і стилістичних особливостей російських документів XVII ст. («челобитных»), відповідно до їхньої структури у формулярі послідовно виділяються сталі словосполучення (формули), що надає його праці характеру лінгвістичного дослідження. Сталими словосполученнями дослідник називає окремі словосполучення або цілі речення, що характеризуються сталістю синтаксичної структури, яка відтворюється в даному виді актів за традицією, і певною сталістю лексичного складу¹⁶. Методика аналізу, запропонована російським ученим, використовується нами при розгляді будови актів XIV–XVI ст., що вийшли з канцелярій Великого князівства Литовського. Такий аспект дослідження дозволяє порівняти їхню структуру і формуляр з будовою документів більш ранньої доби.

У грамотах ВКЛ початкова формула переважно є частиною повного двоскладного речення з прямим порядком слів. Формула починається з підмета, перед яким нерідко стоїть вказівна частка *се*, іноді й сполучник *а* (*а*, *а се*). Наприклад: «А я Кнзь михайло Васи(л)єви(ч)» (Пам'ятки¹⁷, 39), «Я Ща(с)ны(и) Ха(р)ле(н)ски(и), по(д)коморы(а) земли Києвское» (Кн. Київ., 57). З кінця XIV ст. з'являється в документах, виданих від імені одного князя, множина особового займенника *ми* замість однини. Перший випадок уживання величального *ми* зафіксований у дарчій грамоті князя Олександра Корятовича Смотрицькому монастиреві під 1375 р.: «Мы княз(ь) Олександр Корятович Бьею милостью князь и г(оспо)д(а)рь Подольской земли чинимъ свѣдочно»¹⁸. Однак у грамоті польського короля Казимира *ми* замість *я* засвідчено вже під 1361 р. поряд зі стандартним початком, який з того часу поширюється і в документах ВКЛ: «Бо-жією милостию мы кроль Казимиръ»; пор. під 1383 р.: «Мл/с/тію Б[о]жею мы велики князь Витовтъ ведемо чиним/ъ/ кожному доброму, хто коли на се/с/ листъ позрит/ъ/» (Укр. грамоти, 36). У XV ст. вживання величального *ми* фіксується частіше: «Мы кнзь семень александровичъ» (Укр. грамоти, 29), «Мы кнзь юрь михайлови(ч)» (там же, 33), «Мы великий кнзь витовтъ» (там же, 36). Частіше порівняно з документами давньоруської доби є вживання в початковій формулі грамот зворотів типу *милостью Божью, во имя господне, во имя отца и сына и святого духа* тощо. Пояснюється цей факт, імовірно, посиленням ролі і впливу церкви на суспільне життя князівства.

Основний зміст грамот, виданих канцелярією ВКЛ, передається формулою, яка є другою частиною головного речення і складається з присудка, вираженого особовою формою дієслова, та додатків. Наприклад: «Мы кнзь семень александрович дали семи служи ншему кнзю юрю борисовичю селище на имя серако(в) со всемъ с тымъ и по тому какъ и перви та(к) к тому селищу прислухало» (Укр. грамоти, 29).

Аналогію до обох формул початкової частини актів князівства можна зустріти в тексті грамоти великого князя Мстислава Володимировича і його сина Всеволода новгородському Юрьєву монастирю близько 1130 р.: «Се азъ мстиславъ володимиръ снъ държа роусьскоу землю въ свое княжение повелѣлъ есмь сноу своему всеволодоу о(т)дати, боуицѣ стмоу георгиеви... а се я всеволодъ даль есмь блюдо серебряно... стмоу же георгиеви» (Хрестоматия, 39).

¹⁶ Волков С. С. Лексика русских челобитных XVII века.— Ленинград, 1974.— С. 31.

¹⁷ Список скорочень див. у кінці статті.

¹⁸ Потебня А. А. Значение множественного числа в русском языке.— Воронеж, 1888.— С. 3.

Поряд з конструкціями з особовим дієсловом у грамотах цього періоду зустрічаються конструкції, в яких присудок виражено інфінітивом: «Се язъ князь великій Витовтъ дали есьмо сюю нашу грамоту Борысовцемъ, што же тивуномъ дохода ихъ безмѣномъ не давати ..., а вѣсити ихъ чловѣку Борысовцу по старинѣ передь тивуномъ и передь мужми, а тивуномъ и слугамъ его въ то не вступатися и ничѣмъ через пошину не обидѣти» (Грамоти, 130). У процитованій грамоті інфінітив ужито в контексті, де перераховуються основні зобов'язання і при цьому підкреслюється необхідність їх виконання. З інфінітивом у таких текстах пов'язується закінчення дії, яка мала здійснитися. Тут можна розуміти: *слід, потрібно, необхідно*. За спостереженнями В. І. Борковського, безособові речення з інфінітивом, що виступає як присудок, були поширені в досліджених ним грамотах. Це «може частково пояснюватися тим, — зазначає він, — що в грамотах потрібно чітко і коротко перерахувати зобов'язання, які виконуються протягом усього строку дії грамоти»¹⁹.

Процес переходу від архаїчних конструкцій з особовим дієсловом до конструкцій з інфінітивом не завершився і в досліджуваний період. Так, В. В. Німчук та Н. М. Яковенко звертають увагу на те, що записам підкоморських книг Правобережної України кінця XVI — початку XVII ст. властива характерна для ранньої дипломатичної мови князівства поширено-розповідна форма акта з деталізованим викладом обставин чинності. Домінування архаїчних засад розгорнутої оповіді замість пізнішого формалізованого викладу, за спостереженнями авторів, особливо виявляється в записах київських книг цього періоду. Зміни намічаються лише з перших десятиліть XVII ст. Їх суть полягає в усталенні формуляра конкретних різновидів актів, зокрема й формалізації запису в цілому²⁰.

У дохристиянську добу, як свідчить присяжний лист Святослава Ігоревича, основний зміст документа передавався особовими реченнями. У цьому випадку в писемному тексті збережено сліди часів, коли договори укладали усно. Пор.: «Хочю имѣти мирі и свершену любовь со всякимъ великимъ царемъ гречьскимъ ... Яко николи же помышлю на страну вашу, ни собираю вой, ни языка иного приведу на страну вашу...» (ПВЛ, 52). Лист Святослава Ігоревича — єдиний документ такого плану. Під 985 р., наприклад, лише повідомляється, як його син Володимир Святославич уклав мир з болгарами і «ротѣ заходиша межю собѣ» (там же, 59). Наведено тут текст болгарської клятви: «Толи не будетъ межю нами мира, оли камень начнетъ плавати а хмель почнетъ тонути». Єдина згадка про те, як узгоджували східні слов'яни в дохристиянський період свої внутрішні конфлікти, подається під 980 р. У ній говориться, що Володимир Святославич після вбивства брата Ярополка довго не міг повернути на свій бік слугу вбитого на ім'я Варяжко. Врешті-решт союз було укладено, і князь «заходивъ к нему ротѣ» (там же, 55).

Хоча давньоруські літописи не зберегли текстів договірних документів XI ст. повністю, окремі структурні елементи, близькі до наведених вище, зустрічаються в «Повісті временних літ». Наприклад, під 1067 р. наводиться фрагмент зобов'язання, яке брати Ярославичі дали Всеславу Полоцькому: «Приди к намъ, яко не створимъ ти зла» (там же, 112). Як і в листі Святослава, зобов'язання виражене тут особовою формою дієслова. Подібне до попереднього оформлення зобов'язання засвідчене і статтею під 1097 р. У ній мова йде про те, що князі, зібравшись на з'їзд у Любечі, постановили: «Да нонѣ отселѣ имемся въ

¹⁹ Борковский В. И. Синтаксис древнерусских грамот. Простое предложение.— Л., 1949.— С. 80.

²⁰ Німчук В. В., Яковенко Н. М. Знач. праця.— С. 23.

едино сердце, и блюдем Рускыѣ земли: кождо да держить отчину свою» (там же, 170). Любецький з'їзд, як відомо, було скликано за ініціативою Володимира Мономаха. Ймовірно, наведені вище рядки взято з документа, який ухвалили його учасники.

З кінця XI ст. у східнослов'янському літописанні фіксуються перші випадки оформлення умов договору у вигляді інфінітивних речень, наприклад, під 1097 р.: «Заходили ротѣ [Василько Теробовльський] с Володимиром, яко сѣсти Володимиру Кыевѣ а Василкови Володимери» (ПВЛ, 174). Як зазначається в науковій літературі, конструкції з особовою формою дієслова-присудка і конструкції з інфінітивом мають принципову відмінність. У перших виконання дії залежить від власного бажання діючої особи. Присудок виражається інфінітивом (безособово) там, де встановлюється обов'язкова норма, що має характер закону. Перехід від однієї конструкції до другої в текстах договорів свідчить про зміцнення правових норм, підвищення ролі й авторитету церкви ²¹.

Присяжний лист Святослава Ігоревича, уміщений у «Повісті временних літ» під 971 р., дає уявлення і про інші особливості структури і мовної форми язичницьких документів східних слов'ян. Так, його зачин повністю відповідає початковим формулам грамот литовських князів: «Азь Святославъ, князь руский» (там же, 52).

Слід також відзначити формули місця і дати: «писано при Фефелѣ синкелѣ и к Ивану, нарицаемому Цѣмьскию, царю гречьскому, въ Дерестрѣ, мѣсяца июля, индикта въ 14, в лѣто 6479» (там же). Схожі формули зустрічаються в текстах документів ВКЛ протягом XIV–XVI ст. Наприклад, у грамоті князя Льва Даниловича від 8 жовтня 1302 р. в її кінці зазначається: «а писана и дана грамота оу во Львовѣ пятокъ мсца октоврія во 8 днь лѣта 68 десятого» (Грамоти, 19), «Писанъ у Ляхове лѣта по нароже(н)ю Ису(с) Хр(с)та, сина бо(ж)его, тисеча пя(т)со(т)се(м)деся(т) шосто(г)[о] м(с)ца июня, десято(г)[о] дня» (Вол. грамоти, 196), «Писанъ ув обозе року деве(т)десят пятого м(с)ца а(в)густа два(д)цатого дня» (Кн. Київ., 69).

Підтвердження основного змісту в грамотах ВКЛ відзначається різноманітністю: тут і перелічення осіб, присутніх при написанні акта, і вказівка на скріплення його печатками, і навіть заклинання на зразок «а кто отниметь ... судится со мной передъ богомъ» ²². Всі типи зазначених формул є і в давньоруських документах. Наприклад, свідки (послухи) перераховуються в графіті Софіївського собору про купівлю княгинею Всеволожою Боянкової землі. Далі зазначається: «а передъ тими послухы купи землю княгыни Бояню вьсю. а вѣдала на неи семьдесять гривньъ соболии» (Древнерус. надписи, 61). Про скріплення печатками йдеться й у листі Святослава: «Се же имѣйте во истину, яко же сотворихомъ нинѣ къ вамъ, и написахомъ на хараты сей и своими печатъми запечатахомъ» (ПВЛ, 52). Пор. у жалуваній грамоті Свидригайла від 1408 р.: «а на потвѣженіе того нашего жалованья, про лепшую пам'ять и твердость, и печать нашу велели есмо привесити къ сему нашему листу» (Грамоты... князей, 6). Що стосується заклинань, то дарча грамота Мстислава Володимировича являє собою цікаві зразки таких формул: «даже которыи князь по моемъ княженни почьпеть хотѣти о(т)яти оу стго георги[я . а] бѣ боуди за тѣмъ и стая бца и тѣ стыи георгии оу него то отимаеть ... даже кто запѣртить или тую дань и се блюдо, до соудить е[моу бѣ въ днь пришьствия с]воего и тѣ с[тыи георгии]» (Хрестоматия, 39). Пор. у дого-

²¹ Якубинский Л. П. История древнерусского языка. — М., 1953. — С. 289.

²² Пещак М. М. Стиль ділових документів XIV ст. — С. 18.

вірній грамоті Новгороду зі Швецією про мир від 12 серпня 1323 р.: «А хто измѣнить хрестеноіе цѣлованіе, на того богъ и светая богородица» (Грамоты... Новгорода, 68).

Таким чином, можна стверджувати, що будова актів ВКЛ і їх формуляр при певному оновленні лексичних засобів майже повністю зберігають східнослов'янську традицію оформлення документації, яка бере початок з дохристиянської доби.

Отже, після розпаду Київської Русі давньоруська літературна мова в її діловому різновиді продовжувала функціонувати в канцеляріях ВКЛ. Її подальший розвиток і збагачення, на думку Ю. Ф. Карського, відбувався як за рахунок діалектів місцевості, де розміщувалася та чи інша канцелярія (білоруських і українських), так і шляхом запозичення лексики та фразеології сусідніх держав. Поступово збагачуючись народними словами і формами, розширюючи функціональні сфери свого впливу, західноруська писемність стала першим етапом у становленні старобілоруської і староукраїнської літературних мов.

Слід зауважити, що подальше формування літературних мов Білорусі та України протікало природним шляхом, оскільки мова Київської Русі, що використовувалася як мова-основа, зазнала в попередній період усебічної літературної обробки і містила всі необхідні елементи. Значною мірою цьому сприяв і старослов'янський складник давньоруської мови, що став через це посередництвом надбанням нових літературних мов східних слов'ян.

Учені також відзначають, що поряд з діловою писемністю в Литовсько-Руській державі з XV ст. існували й отримали поширення літературно-художні твори, до яких належить і жанр літописання²³. До ранніх літописних пам'яток, які продовжували й доповнювали спільні східнослов'янські літописні зводи, відносять Радивилівський літопис XV ст., Літопис Авраамки 1495 р., а також Короткий Київський літопис XVI ст.²⁴ Однак з огляду на те, що в цих творах лише спорадично трапляються окремі риси білоруської мови і ці поодинокі білорусизми ще не порушують давньоруської мовної основи, зазначені літописи, на думку білоруських дослідників, не можна вважати джерелами білоруської літературної мови²⁵. Їх значення в історії старобілорусько-української писемності сформульоване стисло А. І. Журавським: «У історії білоруської писемності їх місце і роль принципово нічим не відрізняються від місця в історії давньоруської літературної мови богослужбових книг на кшталт евангелій і псалтирів, переписаних зі старослов'янських оригіналів у давньоруську епоху. Вони, безумовно, були зразком літературно-писемної мови для творців оригінальних білоруських літописів та інших літературних творів. Орфографічні прийоми, граматичні та лексичні засоби давньоруських літописів активно використовувалися білоруськими книжниками, завдяки чому встановлюється неперервний зв'язок між давньоруською літературною мовою та мовою ранніх білоруських світсько-художніх творів»²⁶.

На нашу думку, наведені вище твердження щодо ролі і значення мови ранніх літописів, створених на території Великого князівства Литовського, для подальшої історії старобілорусько-української мови є дещо суперечливими. З одного боку, їх «не можна вважати джерелами білоруської літературної мови», а з другого, — «вони були зразком літературно-писемної мови для творців оригінальних

²³ *Анічэнка У. В.* Беларуска-украінскія пісьмова-моўныя сувязі.— Мінск, 1969.— С. 90.

²⁴ Там же.

²⁵ *Жураўскі А. І.* Знач. праця.— С. 59, 60.

²⁶ Там же.— С. 60.

білоруських літописів та інших літературних творів». Очевидно, детальніше вивчення мови цих пам'яток у плані успадкування ними писемності Київської Русі та подальшої її долі в східнослов'янських мовах може дати додаткові знання, що усунуть суперечності в оцінці даного явища. Не зайвим, на нашу думку, було б виявлення конкретних мовних фактів, які становлять спадщину давньої київської писемності. Оскільки мова є передусім мовою слів, то чільне місце у вирішенні цього питання повинно бути відведене лексичному аналізу. Тому ми пропонуємо огляд лексичних паралелей термінологічної лексики, відбитої літописними збірниками, зокрема Літописом Авраамки (Л Ав) і Лаврентіївським літописом (ЛЛ).

Літопис Авраамки обраний нами для дослідження тому, що є одним з трьох ранніх літописів, створених на території Великого князівства Литовського. Його джерелами є 4-й та 5-й Новгородські літописи та давній хронограф особливого складу, компіляцію з якого вміщено на початку тексту. Цей літопис цікавий тим, що має фіксоване авторство, хронологію та локалізацію. Його знайдено в Полоцьку, написано чи переписано у Смоленську 1495 р. західноруським книжником Авраамкою за правління Великого князя литовського Олександра повелінням архієпископа Смоленського Йосипа, тобто подія відбувалася в Литовсько-Руській державі. Палеографічні дані про літописний збірник Авраамки подано в передмові до його видання 1889 р., а також у працях О. О. Шахматова, Д. С. Лихачова, Я. С. Лур'є та деяких інших²⁷. Мовні особливості (фонетика, морфологія, синтаксис) проаналізовані Ю. Ф. Карським у відомій праці «Особенности письма и языка рукописного сборника XV в., именуемого Летописью Авраамки»²⁸. Що ж до лексичного аналізу, то її автор обмежився наведенням словника рідкісних слів, який містить близько шістдесяті лексичних одиниць²⁹.

Лаврентіївський літопис, який переписано 1377 р. ченцем Лаврентієм за наказом Суздальсько-Нижегородського Великого князя Дмитра Костянтиновича³⁰, вважається одним з найдавніших і найцінніших руських літописів³¹. Досить складною є його джерельна база, дослідження якої почалося ще в середині XIX ст. На думку Я. С. Лур'є, «Лаврентіївський список 1377 р. можна розглядати як “просту копію”, старанне, але не завжди вдале відтворення “дуже віткого екземпляру зводу 1305 р.” ... Звід 1305 р., який дійшов у складі ЛЛ, відбивав володимирську літописну традицію, проте вона була досить складною. В основі було кілька володимирських зводів XII–XIII с., що спиралися на різні джерела. Південні відомості XII с. брали початок у володимирському зводі XII с. з літописання Переяславля Південного ... і, можливо, також з його київської переробки. Північне літописання в ЛЛ також було неоднорідне — вже з початку XIII с. у відомостях ЛЛ поєднане власне володимирське літописання ... і літописання Ростова»³². Слід також додати, що «Повість временних літ» у редакції Сильвестра 1116 р. (ігумен Києво-Печерського монастиря Сильвестр був з 1119 р.

²⁷ Шахматов А. А. Обзорение русских летописных сводов XIV–XVI вв. — Ленинград, 1939. — С. 231–255; Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. — М.; Ленинград, 1947. — С. 465–467; Лур'є Я. С. Общерусские летописи XIV–XVI вв. — Ленинград, 1976. — С. 87–91; Лур'є Я. С. Авраамка // Словарь книжников и книжности древней Руси (вторая половина XIV–XVI в.). — Ленинград, 1988. — Вып. 2. Ч. 1. — С. 5–6.

²⁸ Карский Е. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. — М., 1962. — С. 345–372.

²⁹ Там же. — С. 371–372.

³⁰ Лур'є Я. С. Летопись Лаврентьевская // Словарь книжников и книжности древней Руси (XI — первая половина XIV в.). — Ленинград, 1987. — Вып. 1. — С. 241.

³¹ Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. — С. 427.

³² Лур'є Я. С. Летопись Лаврентьевская... — С. 243.

єпископом Переяславля Руського (Південного.— О. П., В. Ф.) містилася на початку «Літописця Переяславля Руського»³³, звідки й перейшла до ЛЛ. Перелік палеографічних досліджень ЛЛ наведений у вже цитованій праці Я. С. Лур'є³⁴.

Стосовно вивчення мовних особливостей ЛЛ слід зазначити, що він завжди був у центрі уваги дослідників давньоруської мови, його лексика розписана усіма історичними словниками — від «Матеріалів» І. І. Срезневського до сучасного «Словаря древнерусского языка». Лексику ЛЛ досліджували Ф. П. Філін, П. Я. Черних, А. С. Львов³⁵ та ін.

Таким чином, ми маємо два східнослов'янські літописні збірники, які написані в різні періоди, у різних місцевостях і спираються на різні джерела. Виявлення в них лексичних паралелей, їх системний аналіз, семантична, текстологічна та статистична характеристики повинні показати, якою мірою лексика давньокиївської доби (на прикладі ЛЛ) успадкована писемністю Великого князівства Литовського (на прикладі ЛАв).

Здійснена нами вибірка показала, що ЛАв містить 238 лексичних одиниць термінологічного характеру, які відбиті також у ЛЛ. Загалом у ЛАв, на підставі даних словника Г. Є. Кочина, виявлено 561 лексему (без кількості фіксацій кожної в цій пам'ятці)³⁶, тобто в ЛАв ужито 42,4% давніх термінів, що їх використовували автори ЛЛ.

Серед дослідженої лексики нами виділено близько тридцяти тематичних груп. Це назви реалій будівництва та архітектури, військова лексика, номінація осіб за різними ознаками, кілька тематичних груп назв предметів зі сфери побуту, назви населених пунктів та територіально-адміністративного поділу, сільськогосподарська лексика (лексика землеробства та тваринництва), назви, пов'язані з митною справою, назви грошових одиниць, номінація форсмажорних обставин, політична лексика та назви різних форм міждержавних відносин, лексика на позначення соціальних потрясінь, метричні назви, реміснична термінологія, лексика мисливства, рибальства та промислів, лексика на позначення антисоціальних учинків та дій, назви соціальних витрат, повинностей, данини, лексика погребального обряду, лексика писемної справи, назви коштовностей, назви реалій природного середовища, слова з ознаковою та обставинною семантикою, терміни атрибутики документів, назви соціальних відносин, назви суспільних організацій і товариств, релігійна лексика, терміни на позначення різних видів майна, назви музичних інструментів.

Проілюструємо цей поділ на прикладі однієї з найбільших у кількісному відношенні та найяскравіших з погляду семантики тематичних груп слів.

Такою є тематична група назв реалій будівництва та архітектури з кількома підгрупами.

1. Назви будівельних споруд різного призначення:

домъ — будинок, будівля, житло: «Того же лѣта выгнаша Новгородци из Новагорода въ Псковъ Федора посадника и брата его Михаила, и Юрья и Ондreja, а *домы* ихъ разграбиша

³³ Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение.— С. 429.

³⁴ Лур'є Я. С. Летопись Лаврентьевская...— С. 245.

³⁵ Філін Ф. П. Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи (по материалам летописей) // Учен. зап. Ленинград. гос. пед. ин-та им. А. И. Герцена.— Ленинград, 1949.— Т. 80.— 288 с.; Черных П. Я. Очерк русской исторической лексикологии : Древнерус. период.— М., 1956.— 243 с.; Львов А. С. Лексика «Повести временных лет».— М., 1975.— 367 с.

³⁶ Кочин Г. Е. Материалы для терминологического словаря древней России.— М. ; Ленинград, 1937.— С. 23–404.

... » (Лав, 82, 1350), «... и да не имѣють власти Русь зимовати въ вустѣи Днѣпра Бѣльбережи ни у с(в)пто Ельферья но егда придетъ осень да идуть въ *домы* своя в Русь» (ЛЛ, 945);

хоромъ — те саме: «... а боярѣ Новгорьскыи прибѣгоша в Новгородъ толко душою: хто что успѣль взяти, а домы их разграбиша и *хоромы* ихъ розвозиша» (Лав, 71, 1340), «Вы плотничи суще, а приставим вы *хоромомъ* рубити нашимъ» (ЛЛ, 142, 1016);

полата — палац, дім: «Тогда же погорѣ Юрьевъ Нѣмѣчкый и божничи и *полати* каменья падоша» (Лав, 65, 1328), «И выиде Олегъ на брегъ, и воевати нача, и много убинства сотвори около града Грекомъ, и разбиша многы *полаты*, и пожгоша церкви» (ЛЛ, 30, 907);

вежа — а) критий візок, кибитка, шатро, намет, житло кочових народів: «Князь же Дмитрій назавѣтрѣ передъ обидомъ поиде за ними следомъ ихъ и познаша ихъ убѣжавше далече, обрѣтоша в полѣ двory ихъ повѣржены и шатры, и *вежи* ихъ, и алачюгы, и телегы ихъ, а в нихъ товаръ бесчисленъ» (Лав, 106, 1379), «Идоша Угри мимо Киевъ горою и пришедше къ Днѣпру и стаща *вежами*. Бѣша бо ходяще аки се Половци» (ЛЛ, 25, 898);

б) дворова господарча будівля (у деревлян та корелів): «Голуби же и воробѣи полетѣша въ гнезда своя, ови въ голубники, воробѣеви же под острѣхы, и тако възгарахуса голубники, ово клѣтѣ, ово *вежи*, ово ли одрины, и не бѣ двора, идеже не горяще» (Лав, 234, 946), «Голуби и ворбѣеви полетѣша въ гнѣзда своя, ови въ голубники, врабѣеви же подъ стрѣхи, и тако възгарахуса голубники, ово клѣти, ово *вежѣ*, ово ли одрины, и не бѣ двора, идеже не горяще » (ЛЛ, 59, 946);

келья — житло ченця: «... пожаръ бысть на десятинѣ отъ поварнѣ владычныхъ *келей*, стояще ту Псковскій посоль, сіе бысть отъ нихъ огня огорѣша двѣ церквѣ ... и владычнѣ *кельи*, и клѣти, и дворечъ» (Лав, 218, 1466), «Се же старецъ послѣ исхожаше ис церкви идущо же ему единому, сѣде опочивая подъ биломъ, бѣ бо *келья* его подале ц(е)ркве ...» (ЛЛ, 191, 1074);

печера — печера, житло ченця: «Преставися игумень Феодосій Печерскаго монастыря ... и положиша его в *печерѣ*, юже бѣ самъ создалъ» (Лав, 42, 1074), «И поча жити ту моля Б(о)га, ядыи хлѣбъ сухъ и тоже чересъ д(е)нь, и воды в мѣру вкушая, копя *печеру*, и не да собѣ упокоя» (ЛЛ, 157, 1051);

шатеръ — шатро, похідний намет: «Князь же Дмитрій ... обрѣтоша в полѣ двory ихъ повѣржены, и *шатры*, и *вежи* ихъ» (Лав, 106, 1379), «Князю С(вя)тославу ... ни *шатра* имяше, но подѣкладъ послава и седло в головахъ» (ЛЛ, 64, 964).

2. Назви приміщень, різних за призначенням:

клѣтѣ — приміщення, кімната: «Того же мѣсяца июня ... огорѣша двѣ церквѣ, храмъ святѣй Богородицѣ, храмъ святого Иоана предтецѣ, и владычнѣ кельи, и *клѣти*, и дворечъ ...» (Лав, 218, 1466); «... и воробѣеви полетѣша въ гнѣзда своя, ови въ голубники, врабѣеви же подъ стрѣхи, и тако възгарахуса голубники, ово *клѣти*, ово *вежѣ*, ово ли одрины, и не бѣ двора, идеже не горяще» (ЛЛ, 59, 946);

гридьница — приміщення для гриді: «Прислапа Псковици к Новугороду с поклономъ, глаголюще тако: идегъ на насъ рать Нѣмѣчкая допoлна ко Пскову, чтобы есте поборонилѣ насъ отъ Нѣмьць. И Новгородци же, не умедливше нимала, поидоша в великую пятъницю, а ини в великую субботу, а *гридници* вси попечатавъ... » (Лав, 75, 1342), «Володимер ... устави на дворѣ въ *гридницѣ* пиръ творити ...» (ЛЛ, 126, 996).

3. Назви складових частин та елементів будівельних споруд:

стѣна — стіна, огорожа: «Того лѣта Новгородчи приставили к Порхову другую *стѣну* камену» (Лав, 178, 1430), «Корсуняне подѣкопавше *стѣну* градскую крадуще сыплемую персть и ношаху к собѣ въ градъ» (ЛЛ, 109, 988);

помость — підлога: «А храму Господню в долготу лактей 60, а в широту лактей 20, а в высоту лактей 120, двополатна бо бысть и трикровна, а выспръ вѣходная срѣдѣна трикровная, стѣна же ея широка утрѣ восходы имуще, и позлати вся вышняя стѣны ея, и *помость* ея дѣски златы имущи» (Лав, 10, хронограф), «... ночью же межю двема клѣтми проймавшѣ *помость*, обертѣвшѣ в коверъ, и ужи свѣсиша на землю, возложше и на сани, везше, поставиша и в с(вя)тѣи Б(огороди)ци, юже бѣ създалъ самъ» (ЛЛ, 130, 1015);

ворота — ворота, широкий вхід або проїзд, який зачиняють стулками: «... а пономари церковнии быша мертви; въ дву церквахъ: въ святѣй Богородици, на городнихъ *воротѣхъ*, и въ святомъ цари Костянтинѣ, на Росткынѣ улицѣ » (Лав, 171, 1419), «... и да входятъ въ градъ одними *вороты* со ц(а)р(е)вымъ мужемъ безъ оружа» (ЛЛ, 31, 907);

двери — двері, стулки: «... и изгониша Русу, в понедѣльникъ на сырной недѣли, порану, и животы пограбиша, и у святыхъ церквей *двери* выломаша, и отъ иконъ круту отгымаша...»

(Лав, 194, 1456), «... и приде Ярополкъ къ Володимеру яко полъзе въ *двери* и подъяста и два Варяга мечьми подъ пазусъ» (ЛЛ, 78, 980);

оконце — віконце: «... и узрѣ старца пресвѣтла к нему идяше, и ужасеся и ходи закрыти *оконце*, и глагола ему онъ свѣтлыи ...» (Лав, 215, 1464), «князю же из *оконця* зрящю, и дружинѣ стоящю у князя ...» (ЛЛ, 171, 1068);

колоколь — дзвін: «... и позвониша во вси *колоколы* и створиша вѣче ...» (Лав, 122, 1382), «В лѣто 1305 избишася в Ростовѣ два *колокола* великая ...» (ЛЛ, 52, 1305);

било — дерев'яна або металева дошка, призначена для подання сигналів ударами: «... вси лежать ... усѣченіемъ меча умроша: нѣсть позвоненія в колоколы, ни въ *било*, нѣсть зовущаго ни текущаго, не слышати въ церкви гласа поющихъ» (Лав, 128, 1382), «Он же повелѣ звати бра(ти)ю всю. Братья же ударивши в *било*, и собрашася вси» (ЛЛ, 186, 1074).

4. Назви оборонних споруд та їхніх частин:

градъ — фортеця, оборонна споруда: «Того же лѣта Олгердъ с братомъ Кейстутемъ изгони Вилно *градъ*, а Евнутий перевержеся чересь стѣну и бѣжа на Москву ...» (Лав, 77, 1345), «... и створиша *градъ* во имя брата своего старъишаго и нарекоша ему имя Киевъ и бяше около *града* лѣсъ и боръ великъ» (ЛЛ, 9, хронограф);

острогъ — додаткове укріплення навколо фортеці, переважно з кілків: «Новгородци же сташа твердо о князи Романѣ Мъстиславичи, Изяславлѣ вкупѣ, бяше бо дѣтескъ, и устроиша *острогъ*, а посадникъ Якунъ» (Лав, 45, 1169), «... и потомъ(ъ) Олегъ на мя приде с Половечьскою землею к Чернигову, и бишася дружина моя с нимъ 8 днии о малу *греблю*, и не вдадуче имъ *острогъ*» (ЛЛ, 249, повчання);

дѣтинецъ — внутрішня фортеця: «И Черную рѣку плѣниша и градъ Вакай вземше пожгоша, а Нѣмци вбегоша в *дѣтинецъ*: бяше бо мѣсто крѣпко, на камени висоцѣ, не имѣя приступу ниоткуда; и съслапаша с поклономъ, просяше мира» (Лав, 59, 1311), «... на ту же ноцъ Изяславъ и Ростиславъ и Всеволодичъ видѣвше силу Половечьскую повелѣша людемъ(ъ) всѣмъ бѣжати изъ острога в *дѣтинецъ* ...» (ЛЛ, 338, 1152);

валь — вал, оборонна споруда у вигляді довгого високого земляного насипу з частоколом: «И копаша Новгородчи *валь* около Торговой сторонѣ» (Лав, 136, 1392), «И се Половци идяху противу и стрѣлци предъ ними. Нашимъ же ставшимъ межѣ *валомъ*. Поставиша стяги свои и поидоша стрѣлци из *валу*, и Половци пришедше к *валови* поставише стягы своѣ» (ЛЛ, 220, 1093);

заборола — стіна фортеці, укріплення на верхній частині фортечної стіни, валу: «... и начаша кличюше въпрашивати: есть ли князь Дмитрій въ Москвѣ? Они же с *града* с *забороль* отвѣщавше, рекоша имъ: нѣту» (Лав, 123, 1382), «Мстиславу же хотящю стрѣлити, внезапно ударенъ бы(сть) подъ пазуху стрѣлюю на *заборольхъ* сквозѣ дску скважною, и сведоша и на ту ноцъ умре» (ЛЛ, 272, 1097);

ровъ — штучно створена прірва перед стінами фортеці: «Татарове же отступиша недалеко, и начаша ѣздити около *града*, обзирающе и расматрьюще приступы и *ровы* и врата, и забралы и стрѣлницѣ, и пакы стояху зряще на *градъ*» (Лав, 123, 1382), «И стояше Володимеръ обрывся на Дорогожичемъ, и есть *ровъ* и до сего дне» (ЛЛ, 76, 980);

гребля — рив з валом, оборонна споруда: «В лѣто 6485. Иде Ярополкъ на Олга на Древляны, и побѣди его, и бѣжа Олегъ въ градъ Вручей, и въпаде въ *греблю*, и умре» (Лав, 38, 987), «... и пото(мъ) Олегъ на мя приде с Половечьскою землею к Чернигову и бишася дружина моя с нимъ 8 д(ь)нии о малу *греблю* ...» (ЛЛ, 249, повчання);

мость — міст (часто атрибут у військових подіях): «И повелѣ *мосты* мостити на Дону и бродовъ пытати» (Лав, 112, 1380), «... и ре(че) единъ Деревлянинъ: азъ видѣхъ, яко вчера спехнуша с *мосту*, и посла Ярополкъ искать брата» (ЛЛ, 75, 977); (цікавим для спостереження київської спадщини є текст зі словом *мость*, у якому зображено новгородські події хрещення Русі з паралелями до київських подій: «А на Киевѣ такоже вринуша Перуна въ Днепръ, а сего въ Волховъ. И заповеда никому же не переняти его, и пловеше сквозѣ великій *мость*, верже палицу свою на *мость*, ею же и нынѣ безумнѣи убивающеса, утѣху творять бѣсомъ» (Лав, 40, 998)).

5. Назви будівельних матеріалів:

извисть — вапно: «Того лѣта владыка Еуфимій обили *извистью* святую Софію всю церковь» (Лав, 181, 1439), «... а иже не ища мастеровъ от Нѣмецъ, но налѣзе мастера от клевереть с(вя)тое Б(огороди)ци и своихъ иных олову льяти, иных крыти, иных *извистью* бѣлити» (ЛЛ, 411, 1194);

гвоздь — цвях: «.. и помость ея дьскы златы имущи, цѣною пятсот талантъ, и гвоздьми сребреными пригвозди и» (Лав, 10, хронограф), «Того же лѣта бы(сть) знамение въ с(о)лнци мѣста черны, аки гвозди, а мъгла стояла по ряду съ два мѣсяца» (ЛЛ, 534, 1371);

олово — олово: «Кириль митрополить въ Володимерѣ святую Богородицю съборную покры оловомъ» (Лав, 55, 1280), «... обновлена бысть ц(е)ркви с(вя)тая Б(огороди)ца в Суждали, яже бѣ опадала старостью и безнарядьемъ, тѣм же бл(а)ж(е)нымъ еп(иско)помъ Иваномъ и покрыта бысть оловомъ от верху до комарь и до притворовъ» (ЛЛ, 411, 1194).

6. Назви трудових процесів у будівництві:

рубити (срубити) — будувати (побудувати), переважно з дерева: «В лѣто 1310. Срубшиа городъ Новгородци на порозѣ на рѣцѣ Узьеврѣ, ветхый сметавше» (Лав, 58, 1310 р.), «... и се рекъ повелѣ рубити ц(е)ркви и поставляти по мѣстомъ идеже стояху кумири ...» (ЛЛ, 18, 988);

здати — будувати, переважно з цегли (керемиди): «... и нача здати церковь, идѣже явился Господь Давиду, идѣже жрътовникъ отъ драгихъ каменій ...» (Лав, 10, хронограф), «... инъ же законъ Гилиомъ, жены в нихъ орютъ, зижють храми, мужская дѣла творять» (ЛЛ, 15, хронограф);

огородити (оградити) — збудувати огорожу: «около всего града острогомъ оградшиа» (Лав, 100, 1375), «... игумень же и бра(ти)я заложша ц(е)рк(о)въ велику и монастырь огородшиа» (ЛЛ, 159, 1051).

Таким чином, літописи, як один із жанрів давньої писемності, за змістом значно багатші, ніж писемність ділова, а тому їхня лексика тематично різноманітніша, а кількість уживаних лексичних одиниць більша. Проте ситуацію врівноважує та обставина, що в літописах давньокиївської доби народнорозмовна стихія відбита меншою мірою, ніж у діловому письмі, кількість користувачів теж менша, бо майнові та правові питання виникають у переважній більшості громадян, а культурні запити — лише в тих, хто зумів до них піднятися завдяки освітньому, інтелектуальному, соціальному та професійному рівням. Ця особливість поширюється і на подальший період розвитку східнослов'янських мов. Тому у формуванні старобілорусько-української літературної мови на народнорозмовній основі провідну роль відіграла ділова писемність.

Однак відокремлювати здобутки літературної мови давньокиївського періоду від джерел старобілорусько-української літературної мови було б не зовсім коректно. Навіть з наведених тут 30-ти лексичних одиниць довільно обраної тематичної групи лексики за даними «Материалов ...» словника Г. Є. Кочина 9 лексем, тобто 30 %, зафіксовано також у збірниках ділових документів, що визнані білоруськими науковцями як джерела старобілоруської літературної мови, а саме: *градъ, домъ, двери, полата, хоромъ* (у виданні «Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским») ³⁷; *грядьница, клѣтъ, мостъ* — у цьому ж виданні, а також у збірнику «Русско-Литовские акты» ³⁸, *олово* — лише в останньому ³⁹.

Так само не зовсім точною видається думка про те, що місце і роль давньо-руської літописної писемності в подальшому розвитку старобілорусько-української літературної мови такі ж, як і старослов'янської книжності у формуванні літературної мови давньокиївської доби. Річ у тому, що старослов'янська писемність була передусім клерикальною і за умов прийнятої в державі християнської релігії східного обряду стала обов'язковим зразком для давньоруських книжників. Стосовно подальшого періоду розвитку східнослов'янських літературних мов на територіях, де православна церква вже не була церквою панівної

³⁷ Там же.— С. 77, 83, 100, 228, 385.

³⁸ Там же.— С. 77, 142, 195.

³⁹ Там же.— С. 218.

держави, то вони мали вибір між західними хронографами та давньоруською традицією. Обирали ж за зразок давньоруське літописання, бо воно було зрозумілим, містило описи історичних подій, відомості про які передавали з покоління в покоління. Крім того, мова і лексика літописів також були доступні широким верствам населення.

Київська літописна спадщина на території Великого князівства Литовського відіграла дуже важливу роль у розвитку старобілорусько-української літературної мови, створивши навіть своїми ранніми виявами необхідне культурне середовище для їх формування. Що ж до власне мовних фактів, зокрема лексики, то її роль не обмежилася лише культурною місією. Аналізований нами літопис був зрозумілим, отже, лексика виконала комунікативну функцію. Частина її ввійшла до ділових документів того ж періоду, спільнослов'янські лексеми в чистому вигляді (*домъ, мостъ*) або в білоруській (*дзверы*) чи в українській огласовці (*дім, міст, двері*) ввійшли до сучасних української та білоруської мов.

Проте з огляду на викладений матеріал можна зробити ще один серйозний висновок: подальша доля у східнослов'янських мовах лексики писемності давньокиївської доби вимагає докладного вивчення.

Узагалі слід визнати, що обидва жанри — більшою мірою діловий з його народнорозмовною стихією та меншою мірою літописний з його писемно-літературною традицією — були невід'ємними джерелами творення старобілорусько-української мови ВКЛ, фундаментом, успадкованим від Київської Русі.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Вол. грамоти	— Волинські грамоти XVI ст. / Упоряд. В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко.— К., 1995.— 246 с.
Грамоти	— Грамоти XIV ст. / Упоряд., вступ. ст., комент. і словники-показачики М. М. Пещак.— К., 1974.— 255 с.
Грамоты князей	— Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцією Владимира Антоновича и Константина Козловского.— К., 1868.— 163 с.
Грамоты Новгорода	— Грамоты Великого Новгорода и Пскова / Подгот. к печати В. Г. Гейман, Н. А. Казакова и др. ; под ред. С. Н. Валка.— М. ; Ленинград, 1949.— 407 с.
Древнерусские надписи	— <i>Высоцкий С. А.</i> Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв.— К., 1966.— Вып. 1.— 239 с.
Кн. Київ.	— Книга Київського підморського суду (1584–1644) / Підгот. до вид.: Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич та ін.— К., 1991.— 344 с.
Лав	— Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографическою комиссиею Императорской Академии наук : Летописный сборник, именуемый Летописью Авраамки.— СПб., 1889.— Т. 16.— Стб. 1–320.
ЛЛ	— Полное собрание русских летописей, издаваемое Постоянною Историко-археографическою комиссиею АН СССР : Лаврентьевская летопись.— 2-е изд.— Ленинград, 1926–1928.— Т. 1. Вып. 1–3.— 487 с.
Пам'ятки	— <i>Русанівський В. М.</i> Пам'ятки давньої українсько-білоруської ділової мови в архівах ПНР // Мовознавство.— 1974.— № 6.— С. 30–40.
ПВЛ	— Повесть временных лет / Подгот. текста Д. С. Лихачева; пер. Д. С. Лихачева и Б. А. Романова; под ред. В. П. Адриановой-Перетц.— М. ; Ленинград, 1950.— Ч. 1.— 404 с.
Укр. грамоти	— Українські грамоти / Підгот. тексту, вступ. ст. і комент. В. М. Русанівського.— К., 1965.— 162 с.
Хрестоматия	— Хрестоматия по истории русского языка / Авторы-составители: В. В. Иванов, Т. А. Сумникова, Н. П. Панкратова.— М., 1990.— 496 с.

O. V. PRYSKOCA, V. Yu. FRANCHUK

KYIV HERITAGE IN THE LITERARY MONUMENTS OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA

The article deals with complex ways of creating old Belarusian -Ukrainian literary language in the Grand Duchy of Lithuania. Despite the fact that there are a lot of scientific papers, some aspects of this process have been insufficiently studied. In particular, the authors conduct a linguistic analysis of the GDL documents in comparison with Kievan Rus business script, make more accurate the place and role of early GDL chronicles, created from Ancient Kyiv literary tradition (Chronicle Avraamky), in the formation of old Belarusian -Ukrainian literary language at the lexical level.

Some study documents showed that religious personal names are used along with the pagan names in speech acts of GDL and mostly Christian name Prince accompanied by his pagan name that was probably most famous: «кня/з/ велебньи дмитрии. инѣмъ імене/м/. корибу/т/» (1388).

It is also proved that the structure of GDL acts and its form fully preserve East Slavic tradition of paperwork which originates from the pre-Christian era.

Lexical analysis of annalistic genre showed that Avraamky Chronicle, a chronicle collection, created in 1495 in the GDL under the rule of the Lithuanian Grand Duke Alexander (Vytautas), has 42.4 % of terminological vocabulary fixed in Lavrentivskomu Chronicle — the most valuable source of Ancient Kyiv day vocabulary learning . This lexicon contains lexical units of about 30 thematic groups of words, including the names of construction and architecture, military terminology, the names of settlements and territorial-administrative division, domestic, agricultural vocabulary, names of monetary units, etc.

Both chronicle collections reflect quite noticeable building and architecture vocabulary layer in ancient literature. These are names of building structures and housing: *домъ, хоромъ, полата, вежа, келья, печера, шатер, клѣть, гридьница*; defensive structures and their parts: *градъ, острогъ, дѣтинець, валь, заборола, ровъ, гребля, мость*; labor processes in construction: *рубити, срубити, здати, озгородити, оградити*, etc.

Thus both genres: more business genre with its folk-spoken element and less extent chronicle genre — are essential sources of old Belarusian — Ukrainian written language of GDL, a foundation inherited from Kievan Rus.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania (GDL), Kievan Rus, business writing, speech patterns, chronicles, lexical unit, the terminology.